

Sayın, Y. (2020). “Artçı Diplomat Kitabının İncelenmesi: Son Osmanlı Hariciye Nazırlarından Mustafa Reşit Paşa”. *İktisadi ve İdari Yaklaşımlar Dergisi*, 2 (1), s. 127-133.

ARTÇI DİPLOMAT KİTABININ İNCELENMESİ: SON OSMANLI HARİCİYE NAZIRLARINDAN MUSTAFA REŞİT PAŞA

Yusuf SAYIN¹

Bu çalışma, H. Basri Danışman'ın Son Osmanlı Nazırlarından Mustafa Reşit Paşa hakkında yazdığı biyografi çalışmasının incelemesidir. Artçı Diplomat kitabıyla Yazar, Osmanlı Devleti'nin son günleri hakkında ilginç bir araştırmaya imza atmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın diplomat rolündeki hayatının irdelenmesi, çalışmanın belgelere dayanarak ve tarafsız bir görüşle ele alınmasını sağlamıştır. Yazarın konu edindiği Mustafa Reşit Paşa'nın biyografisine bakıldığında; Reşit Paşa, 1858 yılında İstanbul'da doğmuştur. Annesi Nevada Hanım, Osmanlı devrinde Doğu Trakya'nın merkezi Filibe'dendir². Babası Şakir Mehmet Bey Müftüzade³ ise Yanyalı ve Arnavut kökenlidir. Mustafa Reşit Paşa'nın Ekim 1858'de doğumunu, babası Mehmet Şakir Bey'in Aralık ayında vefatı izlemiştir. Mustafa Reşit Paşa'nın Filibeli Nevada Hanım'dan doğan 3 kardeşi bulunmakta. Kardeşlerinden olan Mehmet Yusuf Ziya Paşa, meslekten diplomat, büyükelçi Şura-ı Devlet azası, senatör, vezir, nazır, Mevlevi, üdi, kanûni ve bestekârdır. Ziya Paşa ise 1929'da vefat etmiştir.

Mustafa Reşit Paşa, 1882 yılında evlenmiş, ilk oğlu 1883'te doğmuştur. Dört sene sonra 1887'de ikinci ve 1889'da üçüncü çocuğu dünyaya gelmiştir. Reşit Paşa'nın Roma'da bulunduğu sene zevcesi Fatma İsmet Hanım, 27 yaşında vefat etmiştir. Bu genç anne, arkasında 7, 9 ve 13 yaşlarında üç çocuk bırakmıştır. İtalya'da bulunduğu sene Paşa, güzel ve soylu bir İtalyan hanımıyla tanışmış ve 1898 senesinde ikinci kez dünya evine girmiştir⁴. Mustafa Reşit Paşa'nın bu izdivacından 1899 Haziranında bir erkek çocuk, 1900 senesinde ise bir kız dünyaya gelmiştir. Fakat ilk eşinden olan çocukları hala küçük oldukları için ilk senelerde yeni ailesi için ayrı bir ev tutmuştur.

Mustafa Reşit, Fatih İlkokulu'nu ve Rüştiye'sini bitirmiştir. Rüştiye'den sonra Mekteb-i Sultani'ye⁵ başlamış, üç sene bu okulda eğitim görmüştür. Galatasaray Lisesi'nde oldukça başarılı olan Mustafa

1 Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, ysayin@erbakan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4246-9416

2 Şimdiki ismi Plodd'dur. Bugün Bulgaristan sınırları içindedir.

3 Müftüzadeler, I. Murad (1363-1389) devrinden II. Mahmut devrine kadar Yanya Müftülüğünü elinde tutmuştur. Yanya Müftülüğünün intikal şekli değişince, Mehmet Şakir Bey Arnavutluk'tan İstanbul'a taşınmıştır. Bundan sonra pâyitahta Osmanlı Devletine hizmet edecektir.

4 Hanımının babası aslen Venedikli olup muvazzaf subay olarak o zaman Venedik'e sahip olan Avusturya ordusunda generaldir. 1860-1861 yıllarında ulusal birliğini sağlama sürecindeki İtalya'nın bağımsızlığı ve birleşmesi için Garibaldi ve Lavour tarafından verilen mücadele sırasında, General Valle İtalyan ordusuna geçmiş ve aynı rütbeyle hizmet etmiştir.

5 Galatasaray Lisesi'nin o zamanki adıdır.

Reşit, 1870-1871 yılında (13 yaşında) mezun olmuştur. Mekteb-i Sultani'den sonra tahsiline Arapça ve Farsça dillerini öğrenerek devam etmiştir. Çünkü zamanın Osmanlı Türkçesine vakıf olmak için bu dillerin bilinmesi şarttır. Böylece Reşit Paşa, 'Lisan Mektebi'ni de tamamlamıştır⁶. Bu tahsili de 3 sene sürmüştür. 1874 senesinde Reşit Paşa 16 yaşında iken devlet hizmetine başlamıştır. 1879'a kadar geçen beş senede Hariciye Nezareti'nde (Dışişleri Bakanlığı) mülâzemet derecesinde görev yapmıştır.

Mustafa Reşit Paşa'nın Hariciye'deki mülâzemet devri Osmanlı tarihinin çok çalkantılı bir dönemine rastlar. 1861'den beri padişah olan Sultan Abdülaziz, 30 Mayıs 1876'da bir darbeyle tahttan indirilmişti. Halefi V. Murad, 93 günlük saltanattan sonra "akli dengesi" bozulduğu için 31 Ağustos 1876'da hâl edilmiş ve aynı gün 34 yaşında olan ve 33 yıl tahtta kalacak olan Sultan II. Abdülhamit Han tahta geçmişti. 23 Aralık 1876'daysa I. Meşrutiyet ilan edilmişti. Osmanlı Devleti ile arası ihtilafli olan Rusya, 24 Nisan 1877'de Osmanlı'ya savaş ilan etmiş (93 Harbi), Osmanlı Devleti "ağır" tahribe uğramıştı. Ayrıca 13 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan "tatil" edilmiş; 3 Mart 1878'de Ruslar, Osmanlı Devletine "sözde" bir barış anlaşması imzalatmış⁷; 13 Temmuz 1878'de Berlin Mücadelesi kabul edilmiş; İstanbul'da bir darbe olmuş, V. Murad'ı tekrar tahta getirmek amacıyla ikamete mecbur tutulduğu Çırağan Sarayı, 20 Mayıs 1878 günü basılmıştı.

Danışman'a göre; Mustafa Reşit Paşa'nın Hariciye'de geçirdiği beş yıllık mülâzemeti sırasında cereyan eden bu olaylar bu genç diplomatı derinden etkilemiştir. Bu arada 1879 yılında 21 yaşına gelen Mustafa Reşit, temel meslek eğitimini tamamlamıştır. Eğitiminin sonunda yapılan imtihanla 'ikinci sınıf kitabet'e terfi etmiş, böylelikle nezarete kalem işleri ile iştigal eden memur sınıfına girmiştir. Mustafa Reşit, İstanbul'da nezaret dâhilinde muhtelif görevlerde terfi etmeye devam etmiştir. Altı sene sonra 27 yaşına gelen Reşit Paşa, ilk defa geçici bir görevle yurtdışına gönderilmiş; 1885 yılında bir Osmanlı paşasının maiyetinde Bükreş *Musalaha Komisyonu*'na tayin edilmiştir⁸. Mustafa Reşit, bu zor tehlikeli görevi esnasında Osmanlı Devleti yetkililerince takdir toplamış, "*Gümüş İmtiyaz Madalyası*" ile ödüllendirilmiştir. Mustafa Reşit, artık dış ülkelerde hizmet edebilecek genç bir diplomattır.

Yazar'a göre Mustafa Reşit Paşa, dış ülkede vazife yapabilecek seviyeye ulaşmış, 18 yaşında bir diplomattır. 1886 Temmuzunda resmen hala imparatorluğun bir parçası sayılmakla birlikte, fiilen müstakil olan Bulgaristan'ın başkenti Sofya'daki Osmanlı Komiserliği'ne başkâtip olarak tayin edilmiş ve Eylül 1893 tarihine kadar yedi sene iki ay bu görevde kalmıştır. Reşit Paşa, Bulgaristan'daki diplomatlık yıllarında da beğeni kazanmaya devam etmiştir. Sofya'ya varışından bir sene iki ay sonra, 1887 Eylülünde Mecidi Nişanının⁹ üçüncü rütbesini¹⁰ ; 1893 Nisanında ise *rütbe-i ulâ sınıfı evveli*'ni almıştır. Mustafa Reşit Paşa böylece devlet ricalinden sayılmaya başlamıştır. Sofya'dan ayrıldığı 1893 Eylülünde Mecidi Nişanı'nın ikinci rütbesiyle taltif olunmuştur.

6 Dışişleri Bakanlığı kayıtlarına göre Mustafa Reşit Türkçe ve Fransızca konuşmakta ve yazmaktadır.

7 Ayastefanos Muayedesı.

8 Bu komisyon, Sırbistan ile Bulgaristan arasındaki bir sınır anlaşmazlığı problemini çözmek için tesis edilen Barış Komisyonu mahiyetindedir.

9 Bu nişan, Sultan Abdülmecid tarafından 1852'de ihdas edilmişti. Altı rütbesi vardır.

10 Daha önce, "rütbe-i ulâ sınıf-ı sanîsi" denilen ve ikinci ulâ manasına gelen (ilk) mülki derece (M. Reşit Paşa'ya) 1839 senesinde tesis edilmiştir. Bu rütbe, askeriyenin "mirlivasına (tuğgeneraline) eşittir. (Bu dereceye ulaşmış olanlar, erkân-ı devlet sınıfına mensuptur.)

22 Eylül 1894'te Reşit Paşa, Bükreş'e Sefir¹¹ olarak atanır. Zira “*Sefir-i Kebirler*”, “büyük devlet” sayılan memleketler tarafından diğer büyük devletlere gönderilirdi. Paşa, Romanya’da bir seneden fazla kalmıştır. Romanya, o dönemde yeni bir devlet olmakla beraber Bulgaristan’a kıyasla daha sakin ve istikrarlı bir ülkedir. Osmanlı sefiri Mustafa Reşit, Bulgaristan’dan çok daha değişik bir hayatı olan Romanya’ya kolaylık ve zevkle intibak etmiş, gayet iyi bildiği Fransızcası sayesinde, Latin kökenli bir lisan olan Romancaya da intibak etmiştir. Genç Sefir’in çalışmaları İstanbul’da Hariciye Nezareti’nde takdir kazanmış; bir an evvel, *sefi-i kebirliğe* terfi etmesi kararı verilmiştir. Reşit Paşa, 17 Aralık 1895’te kararı tatbik etmek üzere merkeze alınmış; yeni vazifesine başladıktan sonra Bükreş’teki başarılarının simgesi olarak *Mecidi Nişanı*’nın birinci rütbesiyle taltif edilmiştir.

1896 yılında Reşit Paşa, Roma’ya Sefiri-i Kebir olarak tayin edilmiştir. Bu görevde 23 Şubat 1896’dan 17 Ocak 1908’e kadar kalmıştır. Bu görev, yaklaşık 12 yıl süren en uzun sefirliğidir. Bu tarihlerde bütün Osmanlı büyükelçileri vazifelerinde 10 yıldan fazla bulunuyordur. Sultan Abdülhamit dönemidir. İstikrarlı ve dengeli bir dış politikası gereği Sultan Abdülhamid dış politikada revizyon yapmak istediğinden olsa gerek, 1851’den beri Londra’ya Hıristiyan büyükelçileri tayin etmek âdetinden vazgeçerek Rum ve Levanten olmayan Müslüman bir Türk elçi göndermeyi düşünmüştür. Diplomatik kurallara göre, Mustafa Reşit Paşa için İngiltere’den *agreman*¹² istenmiştir.

İngiltere’den agreman istenmesi ve ondan sonra çıkan karışıklıklar nedeniyle Reşit Paşa’nın meslek hayatında bir yıllık boşluk vardır. Bu tarihlerde Paşa, Roma’daki görevinin bittiği 17 Ocak 1908’de 50 yaşına gelmiş, 12 yılı aşkın büyükelçilik yapmış bir diplomattır. İstanbul’a döndükten sonra aynı yılın başlarında kendisine *vezirlik pâyesi* verilmiştir.

Londra’ya Müslüman büyükelçi göndermeye azmetmiş olan padişah, İngiltere ve sarayın arzularına aldırmadan başka bir Müslüman Osmanlı diplomatı Rıfat Paşa için *agreman* istemiştir. Bir *agreman* talep edilip reddedilince, akabinde gelen ikinci *agreman* isteğini kabul etmek âdet olduğundan İngilizler çaresiz kalmıştır. Bu dönemde Reşit Paşa 57 yıldan beri ilk Müslüman Osmanlı büyükelçisi olarak 9 Mayıs 1908’de Londra’da vazifesine başlamıştır.

Roma’da büyükelçi olarak kaldığı sürede Mustafa Reşit, İtalya’nın Habeşistan’ı işgali, Tunus’un Fransızlarca işgali ve 1827 Cezayir meselesi gibi olaylarla karşı karşıya kaldı. Görevlisi ve temsilcisi olduğu devletin dış ilişkileri ve diplomasisi dolayısıyla Roma’da oldukça yoğun bir tempo yaşamıştır. Roma Sefirliği sırasında Paşa, Osmanlı Devleti namına uluslararası toplantı ve konferanslara iştirak etmeye başlamıştır.

İlk diplomatik tecrübesi 40 yaşında, Roma Sefirliğinin ikinci yılındadır. 1898’de büyük devletler kendi aralarında bir konferans tertip etmişlerdi. Toplantının konusu “İnsanlığın anarşistlerin cürümlerinden korunması”ydı. Osmanlı Devleti bu toplantıya temsilci ve baş delege olarak Mustafa Reşit Paşa’yı tayin etmiştir.

11 Bugün orta elçi (konsolos) manâsına geliyor.

12 Agreman talebi, herhangi bir ülkenin, yeni atayacağı diplomatik görevli konusunda karşı tarafa yaptığı başvuru talebidir.

Ertesi yıl 1899'da Hollanda'nın Başkenti Lahey'de ilk "Dünya Barış Konferansı" tertiplenmiştir. Bu konferansın hedefi; barışı temin etmenin yollarını ve usullerini belirlemektir. Osmanlı Devleti konuya oldukça önem verdiği için 9 kişilik bir heyetle konferansa iştirak etmiştir. Baş delege Hariciye Nazırı Tevfik Paşa, ikinci delegeyse Roma Sefiri Mustafa Reşit Paşa'dır. Diğerleri ise evkaf Nazırı Turhan Paşa ve Bahriye Feriki Mehmet Paşa'dır.

Yazar H. Basri Danişman, Roma'da bulunduğu senelerde hem sefir hem de uluslararası çalışmalarda gösterdiği başarıları takdir edilen Reşit Paşa'nın 19 Ocak 1898 tarihinde Bâlâ rütbesini aldığı not eder. Yazar'a göre iki sene sonra da Reşit Paşa'ya Osmanî Nişanı'nın birinci rütbesi verilmiştir¹³. Birinci rütbesini 1900'de aldıktan sonra Reşit Paşa, 1905 yılında seçkin vezir ve bâlâ'lara verilen *Murâssa Osmâni* nişanını almıştır.

1878'den beri Bosna-Hersek'i işgal eden Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 5 Ekim 1908'de Bosna-Hersek'i ilhak etmişti. Bunun Osmanlı Devletinde yansması büyük olmuştur. Halk sokak gösterileriyle ilhaki kınarken, bir taraftan da ithal malları boykot etmişlerdir. Bu arada 13 seneye yakın Viyana'da bulunmuş olan Osmanlı Büyükelçisinin yerine Mustafa Reşit Paşa'nın tayinine karar verilerek *agreman* istenmiştir. Agreman temin edilir edilmez Reşit Paşa, 4 Ocak 1909 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti'nin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu nezdinde sefir-i kebir olmuştur. İlk görevi, Bosna-Hersek hakkında iki imparatorluk arasında cereyan edecek olan müzakereleri hazırlamak oldu. Neticede 26 Şubat 1909 tarihinde iki imparatorluk arasında İstanbul'da Bosna-Hersek Antlaşması imzalandı. Anlaşma de *facto* halde olan İlhak'ı, de *jure* bir hale sokarken, Osmanlı İmparatorluğu'nun haklarını ve onurunu muhafaza ve korumak maksadı taşıyordu.

Danişman'a göre 6 Ekim 1911'de halen Viyana büyükelçisi olan Reşit Paşa, hariciye nazırı (dışişleri bakanı) olarak göreve başlamıştır. Bu esnada İtalya-Libya savaşı yaşanmaktadır. İstanbul'da vazifeye başlar başlamaz sadrazam ve kabine üyeleriyle istişarelerde bulunan Reşit Paşa kendi tavsiyelerini meslektaşlarına arz ederken, bu görüşmelerde tavsiyelerinin pek kabul edilmediğini fark etmiş olmalı ki Viyana'da kalmanın bu kritik anda Avrupa'yla temaslarda daha faydalı olacağını düşünmüş ve Sadrazam ve kabineden affını rica ederek Avusturya'daki görevine dönmek üzere müsaade istemiştir. Böylece Paşa, Viyana'ya dönmüştür.

İlk hariciye nazırlığı sadece beş gün süren Paşa, resmi kayıtlara göre 11 Ekim 1911'de bu görevinden ayrılmıştır. Bu arada devam eden Libya-İtalya çatışması esnasında İstanbul'daki siyasi çekişmeler ordudaki ittihatçı ve "Halaskâr Zabitan" hiziplere bağlı subaylar arasındaki mücadele ve Balkanlar'da gittikçe artan harp tehlikesi karşısında aciz kalan Sait Halim Paşa Hükümeti istifa etmiş, yerine 22 Temmuz 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa sadrazam olmuştu¹⁴.

Fakat Balkanlar'daki durumdan dolayı İtalya ile bir an önce barış yapmak gerekiyordu. Bu nedenle Mustafa Reşit Paşa, Viyana Sefareti uhdesinde kalmak üzere, yeni hükümete *Ticaret ve Ziraat Nazırı*

13 Nişan-ı Osmanî, 1862 yılında Sultan Abdülaziz tarafından ihdas edilmiştir. Beş derecelidir. Dördüncü dereceden başlayarak birinci dereceye kadar yükseldikten sonra, en yüksek rütbesi olan Murassâ Osmâni'ye kadar çıkılırdı.

14 Hariciye Nazırı, Ermeni kökenli Gabriel Noradunkyan Efendi'dir. Yabancı bir Dışleri Bakanı'nın tercih edilmesini, gerek dönemin Avrupa Devletleri'nin baskıları, gerekse konjonktürel durumların gereği olduğunu düşünebiliriz.

olarak atanmıştır. İlerleyen zamanlarda, İtalya ile İsviçre’de müzâkereler başlamış, Osmanlı Heyeti’nin başına Mustafa Reşit Paşa tayin edilmişti. Müzâkereler devam ederken, 8 Ekim 1912’de Karadağ Osmanlı Devleti’ne harp ilan etmiş, Balkan Harbi başlamıştı. 14 Ekim 1912’de Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan Osmanlı Devletine Ültimatom vermiş, 18 Ekim günü ise Bulgaristan ve Sırbistan’a Osmanlı Devleti harp ilan etmişti. Bu şartlarda, İtalya ile Ouchy’de devam eden müzakereler çabuk bitirilmiştir. Barış Antlaşması, bütün Balkan Devletleriyle harp halinde iken 18 Ekim 1912’de imzalanmıştır.

Müzakerelerin Osmanlı cephesini yürüten Reşit Paşa, Antlaşmayı imzalamamıştır. Ahmet Muhtar Paşa’nın büyük kabinesine ticaret nazırı olarak giren Paşa, o süreçte Viyana sefiridir. Fakat 7 Ekim 1912 tarihinde bu görevini başkasına devretmiştir. Ayrıca İtalyanlarla barış anlaşması imzalandıktan 11 gün sonra, 29 Ekim 1912’de Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi düşmüş, Mustafa Reşit Paşa’nın da *Ticaret ve Ziraat Nazırlığı* sona ermiştir. Aynı gün, 29 Ekim 1912 tarihinde, Mehmet Kamil Paşa yeni bir kabine kurarak vazifeye başlamıştır. İlk kez 1888 yılında Sadrazam olan Kamil Paşa’nın bu, 4. ve son sadareti olacaktır. Reşit Paşa bu kabineye *Nafia Nazırı* olarak girmiştir. Yazar’a göre Reşit Paşa’nın kabineye alınmasında, yabancı ülkelerle zor şartlar altında çetin müzakerelerde kendini ispatlamış olmasının payı büyüktür. Bu deneyim ve uzmanlığına ihtiyaç hâsıl olduğuyorsa kuvvetle muhtemeldir.

Bulgarlar ilerlemeye devam ederek İstanbul’un son savunma hattı olan Çatalca’ya Kasım 1912’de dayanınca, hükümet mütareke istemeye karar verdi; müzakere talep edildi. Bu çerçevede müzakereleri yürütmek için üç kişilik bir heyet kuruldu. Heyete dâhil olanlar Harbiye Nazırı Nazım Paşa, Nafia Nazırı Mustafa Reşit Paşa ve Kurmay Ali Rıza Bey’di. Mütareke 3 Aralık 1912’de imzalandı. Akabinde İngiltere bir barış konferansı hazırladı. Toplantı, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey başkanlığı ve arabuluculuğuyla Londra’da gerçekleşti. Osmanlı Devletini temsil edecek heyet kuruldu ve başına Reşit Paşa tayin edildi. Barış Konferansı 16 Aralık 1912’de toplandı. Bütün vaktini görüşmelere veren Reşit Paşa, bu tarihten itibaren kabinedeki görevini bırakmıştır.

11 Haziran 1913 tarihinde Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, seraskerlikten Bâb-ı Ali’ye otomobiliyle giderken bir suikasta kurban gitti. Böylelikle Şevket Paşa kabinesi düştü. Akabinde, 12 Haziran 1913 günü Sait Halim Paşa kabinesi kuruldu, böylece 5 sene 3 ay 16 gün sürecek olan İttihat ve Terakki İktidarı da başlamış oldu. I. Dünya Savaşının sonuna kadar devam eden İttihat ve Terakki hükümetinde Reşit Paşa, Abdülaziz’in en büyük oğlu olan Veliht Yusuf İzzettin Efendi’nin maiyetinde dışişleri müşavirliğini yürütmüştür.

I. Dünya Savaşı’nın felaketle bitmekte olduğunu kabul etmekten başka çaresi olmayan üç İttihat ve Terakki lideri, Sadrazam Talat Paşa, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Enver Paşa ve Bahriye Nazırı ve Suriye Valisi Cemal Paşa, Almanların yardımıyla ülkeyi terk etmişti. Bunun üzerine, 14 Ekim 1918 günü Sadarete Ahmet İzzet Paşa getirildi. Ahmet İzzet Paşa’nın kabinesi, 14 Ekim 1918’den, 8 Kasım 1918’e kadar (28 gün) görevde kaldı. 11 Kasım 1918’de Sadrazam Ahmet Paşa yeni bir kabine kurdu. Reşit Paşa, Ahmet Paşa hükümetine Hariciye Nazırı olarak tayin edildi. Kendisinin bu ikinci Hariciye Nazırlığı’dır. İktidara gelen yeni hükümet, iâşe temini, mali ve idari problemler gibi pek çok meseleyle uğraşmak zorunda kaldı. Gerek bu sorunlar gerekse de I. Dünya Savaşı’nın siyasi ve ekonomik maliyeti

büyük olduğundan, yeni bir hükümet bunalımı vuku buldu. Ahmet Paşa Hükümeti iki ay bir gün sürdü ve 12 Ocak 1919 yılında istifa etmek zorunda kaldı. Böylece de Reşit Paşa'nın ikinci Hariciye Nazırlığı da sona ermiş oldu.

Padişah, Ahmet Tevfik Paşa'yı tekrar sadarete getirdi. 13 Ocak 1919'da kurulan yeni hükümete Reşit Paşa, üçüncü kez Hariciye Nazırı olarak atandı. Fakat ülkenin içinde bulunduğu kötü durumda bir düzelme olmadı. I. Dünya Savaşı'nın müttefik kuvvetleriyle Osmanlı arasındaki sürtüşmeler, gerginlikler ve çekişmeler devam etmekteydi. Müttefikler, karşılarında buldukları Reşit Paşa'nın tavrından şikâyet ederek, Tevfik Paşa'dan daha "anlayışlı" olabilecek bir Hariciye Nazırını başa getirmesini istediler. Bunun üzerine Tevfik Paşa kabinede değişiklik yapmaya mecbur kaldı. Reşit Paşa kabineden ayrılmak durumunda kaldı; yerine Levanten Yusuf Franko Paşa getirildi. Ama bu değişiklikte yetmedi, Müttefik kuvvetlerin zorlamalarına dayanamayan Tevfik Paşa Hükümeti, 3 Mart 1919'da istifa etmek zorunda kaldı.

Yazar'a göre Reşit Paşa için 4 Mart (3. Nazırlığının sonu) ile 2 Ekim (4. Nazırlığı) 1919 tarihleri arasındaki zaman, I. Dünya Savaşında müttefiklere karşı yürütülen yer altı faaliyetlerine Hariciye tarafından destek verilen bir süreçtir. İlk anlardan itibaren gizli mukavemet hareketlerine perde arkasından destek vermiş olan ordu, Ferit Paşa'nın (A. Tevfik Paşa sonrası başa gelen hükümet) müttefiklere karşı takındığı tavır ve talep ettiği siyaseti hazmedemedi. Bunun farkında olan Sultan Vahdettin, bir asker olan Birinci Ferik (Orgeneral) Ali Rıza Paşa'yı yeni kabineyi kurmakla görevlendirdi. Ali Rıza Paşa, kabinesini 2 Ekim 1919'da kurdu. Mustafa Reşit Paşa da 4. kez Hariciye Nazırı olarak atandı.

Ali Rıza Paşa Hükümeti, vakit kaybetmeden Anadolu'da şekillenmekte olan mukavemet güçleriyle temasa geçti. Ekim ayı bitmeden, Bahriye Nazırı Salih Paşa, M. Kemal Paşa ile görüşmek üzere Anadolu'ya gönderildi. Görüşmeler sonucunda bir protokol imzalandı. Buna göre, İstanbul hükümeti ve yurttaki mukavemet güçleri milli selameti temin etmek için işbirliği yapacaktı¹⁵. Hükümet ikinci bir iş olarak, padişah tarafından feshedilen Meclis-i Mebusan'ın seçimlerini regüle etmiş, M. Kemal'de Erzurum Mebusu olarak Meclis'e girmişti. 12 Ocak 1920 tarihinde Meclisi Mebusan tüm üyeleriyle İstanbul'da toplanmış, bütün gücüyle çalışmalarına başlamıştı. Tam bu sırada Reşit Paşa o dönemde dünyayı kasıp kavuran İspanyol gribine yakalanmıştı. Neticede 7 Şubat 1920 tarihinde Ali Rıza Paşa Hükümeti çekilmek zorunda kaldı.

21 Ekim 1920'de Reşit Paşa, yeni kurulan Tevfik Paşa Hükümetine Maarif Nazırı olarak atandı. Bununla beraber Reşit Paşa'ya diplomatik müzakereler hazırlama ve yürütme tecrübesinden dolayı Osmanlı Hükümeti namına barış konferansları hazırlıklarıyla meşgul olması için ikinci bir görev verildi. Osmanlı Hükümeti mühim bir eksikliğin farkına vardı. İngilizlerin İstanbul'da Yüksek Komiser ve Müstakbel Büyükelçi unvanına sahip temsilcisi varken Londra'da bir Osmanlı temsilcisi yoktu. Gerek harp durumunun devam etmesi gerekse İngiltere'yle diplomatik ilişkilerin henüz kurulmamış olması Londra'ya bir büyükelçi tayin etmeyi zorlaştırmıştı. Bu zorluklara rağmen Osmanlı Hükümeti Sadrazam'ı Tevfik Paşa, senelerce tanıdığı, beraber çalıştığı ve zor müzakerelerin diplomatı olarak güvendiği Mustafa Reşit Paşa'yı seçti.

15 Görüşmeler 20 - 22 Ekim 1919'da Amasya'da yapılmıştır.

Reşit Paşa, 15 Ocak 1921 tarihinde (I. İnönü Zaferi'nden beş gün sonra) Osmanlı "Mahsus Delegesi" olarak İngiltere'ye gitti. Bu arada İngiltere'de Londra'nın St. James Sarayı'nda 23 Şubat 1921 tarihinde Londra Konferansı toplanmış, Türkiye iki ayrı heyet olarak Ankara Hükümetini, diğeri ise İstanbul Hükümetini temsil ediliyordu. Ankara Heyeti'nin başında Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey bulunurken, Osmanlı Heyeti'nin başında Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa bulunuyordu. Burada Osmanlı Heyeti'nin ikinci adamı ise Mustafa Reşit Paşa'ydı. 23 Şubat 1921 ile 12 Mart 1921 arasında devam eden Londra Konferansı boyunca Osmanlı (İstanbul) delegasyonu, Tevfik Paşa'nın açılış sözlerinden ayrılmamış, Türkiye namına konuşmak icap edince de sözü hep Ankara Heyeti'ne bırakmıştı. Konferans herkesçe istenen makul bir barış anlaşmasıyla sonuçlanmamasına rağmen Türk tarafında faydalı ve olumlu kazanımlar elde edilmiştir.

Londra Konferansı'nın 12 Mart 1921 tarihinde sona erişiyile Türk delegeleri Ankara ve İstanbul'daki vazifelerine dönerken, Osmanlı "Mahsus Delegesi" olarak Reşit Paşa, Londra'daki sefaretine devam etmiştir. Reşit Paşa'nın Londra sefaretine esnasında *Lozan Konferansı* toplanmış; hasta, yorgun ve yıpranmış olmasına rağmen Reşit Paşa Lozan'a hareket etmişti. H. Basri Danışman'a göre Paşa, 48 sene boyunca diplomasi görevleri yürütmüş; *Avusturya-Macaristan* ile *Bosna-Hersek Anlaşmasını*, Trablusgarp Harbi'nden sonra İtalya ile *Ouchy Barışı'nı*, Balkan Harbi'nde *Londra Konferansı'nı* ve 1921 başlarında Londra Konferansı'nı yakından takip ve idare etmiş olan Reşit Paşa, Lozan'da faydalı olabileceğini umuyordu. Lozan Konferansı'na katılması için İsmet Paşa'dan Reşit Paşa'nın katılması için müsaade istemişse de İsmet Paşa bunu kabul etmemiştir.

Bunun üzerine Reşit Paşa Türkiye'ye dönmeden önce, tedavi olmak için eşi ve tek kızı ile Münih'e gitmiştir. Münih'te tedavisi devam eden Paşa, Türkiye'ye döneceği günü sabırsızlıkla beklemektedir. Tedavisi sürerken bir ara hastaneye yatmaya mecbur kalır. Hastanede kaldığı sürede çenesinden ameliyat olmuştur. Ama bu da fayda etmemiş, sıhhati gittikçe bozulmuştur. Hastalığı sırasında Paşa'nın yanında eşi, kızı Naciye Hanım (Özbekkan) ve büyük oğlunun hanımıyla üç kızı bulunmaktadır. Fakat hastalığı sırasında Paşa'nın üç büyük oğlu babalarının yanında değillerdir. Hasan Basri Bey Ankara'da Hariciye Vekâleti görevinde, Müftizade Şetfik Bey İsviçre'de ve Müftizâde Yusuf Bey (Danışman) de Amerika'dadır.

Münih'te bulunduğu sırada tedavisi uzayınca para sıkıntıları başlamış, yanlarındaki kıymetli eşyaları dahi satar olmuşlardır. Hatta Paşa'nın nişanlarını süsleyen kıymetli taşlar dahi sabah olunca birer ikişer kuyumculara satılır olmuştur. 2 Nisan 1924 tarihinde 66 yaşında bulunan Reşit Paşa, Münih'te kaldığı otel odasında vefat eder. 1930'ların başındaysa hükümetin özel izniyle cenazesi Türkiye'ye getirilir. Şu anda mezarı İstanbul İçerenköy Merdivenköy Bektâşi Tekkesi Mezarlığı'ndadır.

Vefatından 81 yıl sonrasına bakıldığında Reşit Paşa devrindeki pek çok asker, sivil devlet görevlisi ve vatandaş gibi onda da hâkim olan temel hissiyat, vazife duygusudur. Bu devlet adamları sona doğru ecdattan kalan imparatorluğu korumak ve kurtarmak için ellerinden gelen her şeyi yapmışlardır. Mustafa Reşit Paşa'nın tek kitabı vardır: Mustafa Reşit Paşa, *Bir Vesikâ - i Tarihiye*, 1912 Çatalca Mütareke Müzakerâtı, İstanbul, Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1335.